

HET VREEMDE EN HET EIGENE

Mondiale eenheid en verscheidenheid inzake mensenrechten en democratie

onderdeel van het FORUM-project
“De mens als vreemdeling”
n.a.v. de publicatie, 50 jaar geleden,
van de dissertatie van Lolle Nauta,
De mens als vreemdeling

Nauta over de vreemdeling

In zijn proefschrift *De mens als vreemdeling* uit 1960 onderzoekt de Nederlandse filosoof Lolle Nauta (1929-2006) de rol van de vreemdeling in de moderne literatuur aan de hand van werken van Camus, Malraux, Kafka, Nijhoff, Eliot, Dostojewski, Wilson en Beckett.¹ Die vreemdeling, aldus Nauta, doet twee dingen. Hij biedt een opening naar nieuwe, vreemde werelden en denkbeelden. Maar daarmee doet hij ons, lezers, tevens van onszelf vervreemden. Geconfronteerd met de vreemdeling worden vertrouwde kaders waarmee we ons cognitief en normatief oriënteren in de wereld ter discussie gesteld. De vreemdeling maakt ons los uit vastgeroeste patronen en biedt perspectief op vernieuwing – op verbreding van onze horizon. Het vertrouwde wordt vreemd en het vreemde iets vertrouwder.

Nauta duidt deze figuur in termen van wat zijn leermeester Helmut Plessner ‘de excentrische positie van de mens’ noemde: de specifiek menselijke mogelijkheid om buiten zichzelf te treden en te reflecteren op zijn eigen handelen. Geen ander dier dat zo naar zichzelf kan kijken. In deze gedachtegang is het vreemde buiten ons (de externe vreemdeling, de Ander) dus onlosmakelijk verbonden met het vreemde in ons (de interne vreemdeling, ons reflexieve Ik). Aldus neemt Nauta van meet af afstand van elk markerend wij/zij-denken. Niet de grens, maar het verkeer tussen beide interesseert hem. Niet de demarcatie, maar de interactie

tussen Wij en Zij, tussen Ik en de Ander. In de context van zijn proefschrift uit zich dat in kritiek op de romantische idealisering van de vreemdeling door sommige existencialistische filosofen uit die tijd – de Ander als exoot. In meer recent werk kritiseert Nauta op dezelfde wijze het antimulticulturalisme dat de vreemdeling geen andere keuze laat dan ofwel te assimileren ofwel blijvend te worden buitengesloten – de Ander als demon. In beide gevallen miskennen we de productieve kracht van de vreemdeling die ons doet twifelen aan onze cognitieve en morele zekerheden, aan onze veronderstelde identiteit, onze tradities, onze waarden en normen.²

In *De mens als vreemdeling* wordt deze positieve waardering van de vreemdeling, het vreemde en de vervreemding nog in tamelijk abstracte termen verwoord door ze te verankeren in Plessners filosofische antropologie van de excentriciteit van de mens, opgevat als een universeel geldige *conditio humana*. In later werk richt Nauta zich veeleer op de concrete, historisch-specifieke sociale en politieke invulling ervan. Zo maakt hij in zijn afscheidsrede uit 1994 een onderscheid tussen de vreemdeling-oude-stijl en de vreemdeling-nieuwe-stijl.³ De vreemdeling-oude-stijl kennen we uit het tijdperk van ontdekkingsreizen en kolonialisme. De vreemdeling ook zoals beschreven door de klassieke antropoloog die de bush-bush intrekt. Die vreemdeling, aldus Nauta,

HET VREEMDE EN HET EIGENE

Mondiale eenheid en verscheidenheid inzake mensenrechten en democratie

bestaat heden ten dage niet meer. Er valt wat dat betreft, een enkele uitzondering daargelaten, niks meer te ontdekken. Wij westerlingen hebben de hele wereld al afgestroopt. Tegenwoordig hebben we te maken met vreemdelingen nieuwe stijl: zij die naar ons toekomen – als vluchteling of migrant. Het gaat hier niet om de exoot die onze nieuwsgierigheid opwekt, maar om een aspirant-burger die als vreemdeling streeft naar het niet-vreemde: burgerrechten. Over de vreemdeling-oude-stijl spreken we in bipolaire en culturele termen: hun vreemde cultuur tegenover onze eigen cultuur. De vreemdeling-nieuwe-stijl daarentegen duiden we in juridische taal – we kennen hem (in meer of mindere mate) rechten en plichten toe, of we weigeren dat juist en sluiten hem juridisch uit. Wat vreemd is en wat eigen, krijgt dan een heel andere betekenis. In deze nieuwe context zijn autochtone medeburgers onze juridische gelijken, maar ze kunnen ons cultureel gezien vreemder zijn dan allochtone aspirant-burgers. Juridische gelijkheid maakt juist culturele verschillen mogelijk. Homogenisering is onlosmakelijk verbonden met individualisering, zo wist Simmel al – een andere favoriet van Nauta.

De culturele vreemdeling in de context van literatuur en esthetiek maakt dus plaats voor de civiele vreemdeling in de context van nationale en internationale politiek. Maar de onderliggende figuur blijft dezelfde: die productieve dialectiek van het vreemde en het eigene, van eenheid en verscheidenheid. Omdat mensen verschillend zijn, zijn ze ook wederzijds afhankelijk van elkaar – en juist dat maakt (individuele en collectieve) leerprocessen, vooruitgang zelfs, mogelijk. Die afhankelijkheid, zo stelt Nauta, strekt zich inmiddels uit tot wereldschaal. Wij menselijke bewoners van deze aarde vormen een *community of fate*, een lotsgemeenschap, omdat we bepaalde eigenschappen en basisbehoeftes delen. Verschillen binnen die wereldgemeenschap kunnen alleen productief aangewend worden als een ieder gelijkelijk behandeld wordt. Vandaar de noodzaak van universele mensenrechten en democratie, aldus Nauta's pleidooi voor een gematigde vorm van wereldburgerschap – dat wil zeggen, zonder onmiddellijk te vervallen in (gevaarlijk) utopische dromen over een globale staat met bijbehorende wereldregering.

En zo analyseert Nauta dat wat anderen eenzijdig benoemen als “het vreemdelingenvraagstuk” juist voorbij de tegenstelling tussen wij en zij, ik en de ander, het eigene en het vreemde. En daarmee ook voorbij de vermeende tegenstelling tussen individu en gemeenschap,

liberalisme en communitarisme, individuele vrijheid en collectieve solidariteit. Het betreft steeds twee kanten van dezelfde medaille. Geen ik zonder de ander, geen individu zonder gemeenschap – en omgekeerd. Het zijn, net als vreemdheid en eigenheid, *relationele* categorieën.

Vreemdheid komt bovendien in verschillende mates. De vreemdeling-oude-stijl representeerde toch vooral het “Gans Andere”, het onbekende, het exotische – datgene wat ver weg is en blijft. In onze geglobaliseerde wereld met zijn geavanceerde informatie en communicatietechnieken is niets meer ver weg. We hebben juist alles permanent bij de hand, beschikbaar, nabij gemaakt. Onze burens kunnen ons nu vreemder zijn dan een verre vriend of collega. De illegaal is juridisch gezien iets vreemder dan de Green Card-houder. Een permanente verblijfsvergunning heft de vreemdheid op – juridisch althans. Vreemdheid is dus niet meer gebonden aan geografische afstanden en – uitzonderingen als Guantanamo Bay daargelaten – ook geen absoluut, maar een *gradueel* kenmerk.

Behalve gradaties (meer/minder) kent vreemdheid en het vreemdelingschap ook verschillende lagen. Vreemdheid van de ene soort (die juridische status bijvoorbeeld) loopt niet noodzakelijk parallel met vreemdheid van de andere soort (zoals cultuur of leefstijl). De Poolse arbeider, de burka dragende vrouw, de getatoeëerde klasse, de dragers van designbrillen, de geslaagde inburgeraar, de knielende gelovige, de (politieke) vijand – steeds weer worden categorieën en indelingen gehanteerd en gecreëerd, ieder met hun eigen tegenoverstelling van het vertrouwde versus het vreemde. Soms betreft het economisch vreemdelingschap, soms cultureel, of religieus. Dan weer gaat het om sociale of juridische verschillen. Die *gelaagdheid* van het vreemdelingschap wordt mede vorm gegeven door uiteenlopende disciplinaire invalshoeken: economie, sociologie, rechten, psychologie, culturele antropologie, polemologie, etc.

Die verschillende lagen zijn op hun beurt weer onderling gerelateerd. Geen van genoemde invalshoeken heeft het primaat waartoe alle andere gereduceerd zouden kunnen worden. Ergo: weg met het economisme én het culturalisme – dwz. met het idee dat economie resp. cultuur de doorslag geeft inzake vraagstukken van migratie, integratie en sociale cohesie. Gelijk burgerschap als voorwaarde voor productieve uitbating van verschillen is noch een strikt economische kwestie, een verdelingsvraagstuk, zoals socialisten van de oude stempel dachten, noch een louter culturele, laat staan voornamelijk

religieuze zaak, zoals menigeen heden ten dage schijnt te denken. Rechtvaardige verdeling en wederzijdse erkenning, economie en cultuur, vooronderstellen elkaar. Zoals Nauta destijds de factor cultuur in economische verdelingsvraagstukken introduceerde⁴, is het thans zaak het kennelijke monopolie van denken in termen van cultuur en identiteit te doorbreken.

Relationeel, gradueel, gelaagd – hoe subtiel Nauta's analyse van het vreemde en de vreemdeling ook moge zijn, op één punt vertoont zijn gedachtegang volgens een aantal critici een merkwaardige asymmetrie – merkwaardig vooral ook in het licht van zijn eigen nadruk op dat productieve verkeer tussen het vreemde en het eigene. Dat verkeer, zo kan men de opmerkingen van die critici samenvatten, is toch vooral op *ons*, dat wil zeggen: *ons, moderne westerlingen* gericht. De vreemdeling-oude-stijl stond primair in dienst van *onze* eigen zelfbepaling. De vreemdeling als zwijsend spiegelbeeld. Maar ook in geval van Nauta's vreemdeling-nieuwe-stijl staan *wij westerlingen* weer centraal: die nieuwe vreemdeling komt bij *ons* iets halen wat 'ie zelf niet heeft – burgerrechten en een zekere mate van welvaart. Als Nauta de gestage en in zijn ogen onontkoombare realisering van wereldburgerschap en kosmopolitisme beschrijft in termen van de verspreiding van de democratische levensvorm en de zelfexpansie van civiele praktijken⁵, dan beginnen zulke processen wel steeds op een specifieke plek: in de westerse wereld. Onbedoeld en onbewust zou Nauta zo toch een verdekt assimilatiebetoog houden waarin het vreemde niet serieus genoeg genomen wordt – alsof wij, verlichte westerlingen, de enige bron van die onontkoombare *civil society* op mondiale schaal zijn.

1. L.W. Nauta, *De mens als vreemdeling. Een wijsgerig onderzoek naar de antropologische en religieuze betekenis van het probleem der absurditeit en de figuur van de vreemdeling in de moderne literatuur*. Van Oorschot, Amsterdam 1960.
2. Hetzelfde geldt overigens voor een derde vertoog – dat van postmoderne denkers die beweren dat in een geglobaliseerde wereld waarin alles permanent aan verandering onderhevig is geen enkele identiteit meer bijvoorbeeld gegeven is en dus iedereen tot op zekere hoogte vreemdeling is geworden – een permanente reiziger, een nomade. Ook in die figuur wordt het mechaniek van (interculturele) leerprocessen stopgezet. Zie Lolle Nauta, *Politieke stukken. Een pleidooi voor kosmopolitisme*. Van Gennep, Amsterdam 2008, p. 111-12.
3. "Vreemdelingen oude en nieuwe stijl". Opgenomen in Lolle Nauta, *Onbehagen in de filosofie*. Van Gennep, Amsterdam 2000, pp. 114-127.
4. Zie Lolle Nauta, *De factor van de kleine c. Essays over culturele armoede en politieke cultuur*. Van Gennep, Amsterdam 1987.
5. Zie Lolle Nauta, *Politieke Stukken. Een pleidooi voor kosmopolitisme*. Van Gennep, Amsterdam 2008.

Inhoud

Tot zover Nauta. Deze conferentie herneemt – 50 jaar later en met een heel andere inzet en uitwerking dan destijds – diens proefschriftthema "De mens als vreemdeling". Wat is er nog vreemd in onze inmiddels geglobaliseerde wereld? Wie is nog vreemdeling voor wie? En hoe is de betekenis van vreemdheid verschoven en gedifferentieerd als gevolg van die veranderde maatschappelijke context? En wat betekent een en ander in politiek opzicht? Wat zijn de eventuele beleidsimplicaties – nationaal en internationaal? Hoe vreemdheid en eigenheid anno heden theoretisch-conceptueel te duiden, en hoe er praktisch-politiek mee om te gaan?

Als we het vreemde met auteurs als Mary Douglas, Imre Lakatos en Donna Haraway definiëren als het monster, dwz. als datgene wat niet past in een *framework*, een kader van denken en doen, dan zijn er nogal wat verschillende strategieën om monsters te bezweren. Men kan ze zolang mogelijk proberen weg te moffelen of te verzwijgen, men kan ze dodelijk omarmen, met cynisme overladen, gewoon glashard ontkennen, of keihard bestrijden – allemaal strategieën om monsters uit te drijven. Maar men kan – in lijn met Plessners notie van excentriciteit en Nauta's vertaling daarvan in termen van individuele en collectieve leerprocessen – ook proberen te leren van monsters, door ze serieus te nemen, mogelijk zelfs als vertrekpunt van kritiek op die eigen-wijze van denken en doen.

Maar juist dat vereist dat de (al dan niet terecht) geconstateerde asymmetrie in Nauta's betoog vermeden wordt en de symmetrie tussen het vreemde en het eigene serieus wordt genomen. Immers, wat voor de een vreemd, bedreigend of monsterlijk is, is voor de ander juist eigen en vertrouwd; en omgekeerd: wat voor de een gewoon, normaal en natuurlijk is, toont zich aan de ander juist als abnormaal, uitzonderlijk en wellicht bedreigend. Dat geldt op alle denkbare niveaus: inter-persoonlijke relaties, groepsverhoudingen, en multiculturaliteit – lokaal, nationaal en mondiaal. Dat leerproces kan derhalve alleen symmetrisch zijn als alle betrokken daarin ook stem krijgen en gehoord worden; als het vreemde in zijn eigenheid wordt aanvaard – niet per se in morele zin, maar toch op z'n minst in feitelijke zin.

Deze conferentie gaat op zoek naar en wil bijdragen aan dat wederzijdse leerproces – en dat, gegeven de toenemende interdependentie op wereldschaal, vooral op *mondiaal* niveau. Dus weg van nationale canondiscussies, identiteitsvertogen, hoofddoekjes, handjes schudden, moskeehoogtes en andere paraferalia van het debat

over multiculturalisme. Deze conferentie thematiseert juist de dialectiek van vreemd en eigen op internationaal niveau. Niet alleen hoe wij, westerlingen omgaan met de vreemdeling – zowel ver weg als temidden van ons. Maar ook hoe die vreemdeling vanuit zijn/haar perspectief naar ons kijkt en met ons omgaat. Wat is het perspectief van Aziaten op de westerse wereld? Of van Afrikanen op China? Of van Brazilianen op Russen? En, omdat Aziaten, Afrikanen, Chinezen, Brazilianen resp. Russen uiteraard ook geen homogene categorieën zijn: hoe gaan zij onderling om met verschillen, met de talloze interne onderscheidingen tussen vreemd en eigen – met minderheden bijvoorbeeld? En wat zouden “wij” daar eventueel weer van kunnen leren?

In lijn met Nauta's denken over (en pleidooi voor) wereldburgerschap en kosmopolitisme zal een en ander toegespitst worden op *mensenrechten* en *democratie*. Dat zijn, zoals dat heet, *essentially contested concepts*: de precieze betekenis ervan staat niet vast, en zal/kan ook nooit vaststaan. In verschillende contexten en tradities wordt er verschillend invulling aan gegeven – in intellectuele én in praktisch-institutionele zin. En daar is niks mis mee. Integendeel, in het kader van dat leerproces tussen het vreemde en het eigene is die *contest*, die strijd om de betekenis van en de praktische vormgeving aan mensenrechten en democratie juist functioneel. Juist in die verscheidenheid aan interpretaties en praktische uitwerkingen schuilt de kracht, de bindende eenheid, de ‘universaliteit’ van mensenrechten en democratie. Juist het laten vallen van één interpretatie en één uitwerking onder erkenning van verschillen creëert ruimte voor wederzijdse kritiek en leerprocessen. Die ruimte wil deze conferentie bieden.

Dat vereist – grofweg – drie soorten inbreng. (1) Conceptuele analyses van die dialectiek van het vreemde en het eigene, c.q. kritisch beschouwingen over gangbare conceptualisering van eigenheid en vreemdheid. (2) Meer empirisch en historisch beschrijvende verhalen over mensenrechten en democratie in diverse contexten en tradities – overeenkomsten en verschillen. (3) Meer normatieve analyses ter beantwoording van de vraag hoe die verschillen (en overeenkomsten) te waarderen, en hoe daar politiek mee om te gaan. Uiteraard kunnen in een en dezelfde bijdrage aan de conferentie deze drie kwesties tegelijk aan de orde komen.

Vorm

Een 2-daagse Engelstalige besloten conferentie, najaar 2010, te Groningen, voorafgegaan door danwel afgesloten met een Nederlandstalige, vrij toegankelijke publieksbijeenkomst. De conferentie kent geen parallelsessies, maar zal in z'n geheel plenair gehouden worden. Een 10-tal genodigden uit binnen- en *wereldwijd* buitenland, presenteren een vooraf beschikbaar paper, dat ter plekke van commentaar wordt voorzien door 2 referenten. De conferentie zal leiden tot een boekpublicatie. Aantal deelnemers conferentie: ca. 50, incl. presentatoren en referenten. De publieksbijeenkomst heeft een veel sterker manifestatie- c.q. festijngehalte, is vrij toegankelijk en kent dus geen deelnemerslimiet anders dan zaalgrootte.

FORUM is een onafhankelijk kennisinstituut op het terrein van multiculturele vraagstukken vanuit het perspectief van de democratische rechtsstaat, sociale cohesie en gedeeld burgerschap. FORUM vergaart kennis op het brede terrein van integratie, stelt deze beschikbaar en zet de kennis om in praktisch toepasbare methoden en producten. Voor meer informatie over de activiteiten van FORUM, zie www.forum.nl